

XII

Вже стала надворі осінь. Одного дня Лемішковський дуже здивувався, побачивши в вікно якусь здорову жидівську балагулу, котра під'їжджала під ганок. З балагули вилізла одна сита, аж гладка пані, а за нею вилізла друга, ще гладша, чіпляючись ногами й руками за полудрабки, неначе лізла черепаха. Обидві вони були повбирані в чорну одежу, позапінані чорними хустками. В руках у їх теліпались чорні ридикулі. Жид подавав їм з воза якісь скриньки та торбинки.

— Що воно за невіра! — думає Яким. — Чи не черниці часом приїхали просити на монастир?.. Зосю! — гукнув він до жінки, — глянь лиш, які опудала лізуть до нас у хату. Чи не черниці які або странниці-прохачки?

Зося вже хотіла взяти двері на клямку, але глянула в вікно і пізнала своїх сестер, Люцину й Рузю. Швидко в хату поввіходили сестри і привітались до Зосі і Якіма. Обидві були вже не молоді, та гладкі, як годовані. Зося кинулась до їх на шию. Недавно перед тим вони писали до Зосі, що мають у Києві невелику службу в ключницях, а Зося просила їх до себе в гості і обіцялась знайти їм службу у сусідніх поляків-дідичів. Вони найняли балагулу і повбирались в чорне за прочан, щоб на дорозі заїжджати на ночівку або на попас до сільських священників, де їх вітали по-патріархальному, давали їсти й пити, клали спати на перинах і коням доставали вволю сіна й вівса.

— Ох, яка я рада, що ви оце приїхали до нас на зиму! — говорила Зося. — Як ми тепереньки весело будемо жити з нашою милою Теодозею, з вами, з Серединськими і всіми нашими новими приємними сусідами!

— Та як же ти, Зосю, розжилася! — промовила Люцина, оглядаючи хати, — які килими, дзеркала, мебіль. Це багато краще, як було колись у тестя Лемішки.

Зося щось шепнула на вухо сестрам, а вони осміхнулись. А Яким стояв, як пришиблений з-за вугла мішком. Він дивився, як родички зносили свої дрібні пожитки, скриньки, свої завініння, свої торбинки, і в душі його хололо. Сестри займали собі кімнату, прибивали, прибирали, ставили речі, навіть не питаючись у його. Швидко вони зовсім уместились у його господі і почали жити, ніби назавсіді.

— Отче Микито, голубчику, батечку! порадьте, що мені робити? — жалівся Яким отцю Микиті. — Приїхали сестри моєї жінки з Києва, ситі, гладкі, як годовані льохи, звили гніздо в моїй хаті, об'їдають, обдирають мене. Десь, знать, жили в заможних панів, позивкали до міських звичаїв та розкоші. Сливе щотижня наймички носять воду, гріють їм окропи в золійниках на купіль, тільки те й роблять, що коло їх тупцяють. А вони сидять собі, позгортавши білі ручки, нічого не роблять; оце викупаються в ванні та знов на ліжко, п'ють чай вранці, лежачи в постелі. В мене сім'я; вони мені швидко вуха об'їдять.

— А ти, голубе, не знаєш, що робити? візьми добру ломаку та й повиганяй з хати.

— Як же воно так? Буде це незвичайно трохи, якимсь не до ладу.

— А вуха об'їдати — це звичайно? га? — спитав отець Микита.

— Ой, не насмілюсь, їй-богу, не насмілюсь! Я й жінці не смію слова сказати.

— Бо ти таки і справді Лемішка!

Яким збирався побалакати про це з Зосею, та все в його язик не повертався, все він одкладав на другий день.

А Зося й справді не нудьгувала цілу зиму в товаристві двох сестер, та Теодозі, та Серединського, та кількох лисих кавалерів, котрі внадились і бували трохи не щовечора в їх компанії, яка їм приходилась якраз по вдачі.

Кожного довгого зимнього вечора серед кімнати застелявся довгий стіл, коло якого пила чай уся ця збірня. Потім Зося, як господиня, сідала край одного кінця стола в здоровому м'якенькому фотелі. По правій руці коло неї сиділа Теодозя, по лівому боці — сестри й дочка. Вони робили

більше панську роботу, мало потрібну в хазяйстві: плели з ниток скатерті, якісь кружельця з гарусу під ліхтарі, якісь кисети на тютюн. Читали дуже рідко. Часом Рузя або Теодозя голосно читала будлі-який поганенький роман, позичений в будлі-котрого сусіда. Зате ж вони лепетали безперестану, без упину.

Серединський бував на таких вечорах сливе щодня. Тоді Теодозя давала йому місце по правій руці в Зосі. А як приїжджали лисі кавалери, то вони примощувались коло трьох паннів. Якимові не було місця коло того стола. Про його ніхто й не дбав, навіть вухом не вів, і він сам починав ставати осторонь од їх усіх і навіть од своєї жінки.

— Розкажете, мої кохані, де хто бував, що чував! Ви бачили багато світу, багато людей; з вами траплялись усякі випадки й пригоди. Оповідайте, а ми послухаємо.

І починали сестри й Теодозя оповідання про свої усякі пригоди, мішаючи правду з неправдою, а більш того, що вигадуючи незвичайні небилиці, з самохвальством, з брехнею пополовині та з прибільшуванням і з вихвалюванням Польщі, Варшави, польських великих панів, — ті небилиці, які часто оповідаються в дрібній шляхті на Україні, де вона й досі не втратила свого давнього шляхетського гонору й великих забагів.

Ясь любив слухати оповідання, а лисі паничі ще й самі вигадували незвичайні брехні і ставили себе героями в оповіданнях, добутих в своїй уяві та в своїх мріях.

— Ото як була я колись на Литві, — починала Люцина, — та жила в одного графа за економку в його палаці, а граф був дуже заможний і багатий! Куди ж до його цьому Кам'янському! Тут і князі якісь не такі. А палац його... то чи поймете віри! так і сьв щирим золотом. А кругом палаца був парк на кілька миль навкруги, і до самого палацу од брами була алея... Що то за алея! Ох, мій боже! Подумайте ви тільки собі, що по обидва боки росли здорові, прездорові кипариси! а од одного кипарису до самого вершка другого кипарису висіли гірлянди з ліан якихсь африканських чи американських, а на тих ліанах висіли китицями квітки, такі завбільшки, як здорові тарілки, та повні, та пахучі, як троянди. І ті квітки були рожеві, а далі жовті, а далі білі, сині і всякі, всякі. Ох, мій боже! ви не поймете віри, що було наставало пахощів на весь парк, на весь парк!

— Е! що той сад! — перебивала Теодозя. — От як була я в одного князя в Варшаві, так у його одна оранжерея на кілька верстов! Була принаймні більше, ніж на одну верству. Оце було взимку гуляємо, ніби в Індії або в Бразилії. Там ананасів цілі городи! там усякі здорові овощі, квітки! Я була в його за компаньйонку коло його дочки. А дочка в його була одним одна, гарна, як янгол!

— Та що то за оранжереї, — починав один лисий кавалер. — Як був я на Підляссі, то в мого сусіда були такі оранжереї, як гай! Чи поймете віри, що, їй же богу, було підемо гуляти в їх та й заблудимо! їй-богу, це траплялося, ще й не раз! І раз, уявіть собі, панове, таке диво: садовник забув зачинити двері, і в оранжереї набігли з близького бору дикі кабани. Ми за рушницю та на влови! Пустили собак між вазони, погнали кабанів, а я став на дверях. Кабан мені шусть під ноги! а я на кабана скіць! та за вуха! Кабан поніс мене, а я правую ним додому, та просто в покої! Так і в'їхав на кабані!.. Якого дива не буває в Польщі!

— І бали там бували? — питала його дочка Лемішковського.

— Ого-го! Які там бували бали, які там бали! Тільки хіба в Парижі бувають такі! Після Парижа — зараз в цілому світі Варшава! Те мені говорив не один турист.

— Ой, які бали, які бали були в мого князя! — обізвалась Теодозя. — Старий князь все нудьгував на старість і таки любив розважити і себе, і тішити свою дочку несподіванками. Раз якось серед дня приходить князь до нас, а нас було в палаці з князівною аж дванадцять паннів: то були її якісь убогі родички і компаньйонки, як і я. Він з доброго дива звелів нам одягатись за міфічних богинь! До вечора вже й убрання було готове! Дочка одяглася Юноною, наділа золотий вінець, накинула червону порфіру, що дуже їй личило... а... я...

— А ви, надісь, убирались за Венеру? — перебив її один лисий кавалер, котрий все дражнивсья з нею.

— А я... за Венеру...

— Бо я примічаю, що ви ніби виникли з водяної піни. Та вам би личило й жити на воді.

Лисий панич зареготався, а за ним і всі засміялись.

— Ви-бо тільки перебиваєте мені, — загомніла на його Теодозя. — От одяглись ми за богинь і гуляємо собі мовчки по залі. А та зала на два етажі, вся в золоті, аж сяє. По боках було двоє хорів, заставлених квітками, а звідтіль як заgrimлять несподівано два оркестри музик! Коли це одчиняються двері, і входять кавалери, деякі масковані, а деякі без масок... і почався превеселий бал! І так було тішиться сливе що божого дня. Ох! що то за життя було! То був рай, а не життя. Які там кавалери бували!

— Бували і з такими лисинами, як оце в мене? — питав її старий лисий панич, тикаючи рукою на свою лису, як облизаний макогін, голову.

Знов усі засміялись, а Теодозя трохи розсердилась.

— А чи вбирались ви там і за підземних пекельних богинь, чи тільки за — райських, олімпійських? — дражнив її знов лисий панич.

Потім починалася розмова про собак, про влови, — ця наймиліша розмова для кожного поляка. Розказували незвичайні випадки з незвичайними собаками. Серединський розказував, як у його був такий здоровий пес, що сам один йшов на ведмедя і душив його, як кішка — мишу. — Так він за північ бавивсь в тім товаристві.

А тим часом, як Серединський бавивсь за північ, Ганя сиділа дома і дожидала його. Вона не втратила надії прихилити до себе його серце, їй здавалось, що Зося поморочила йому голову тільки своїм кокетством, дуже налазливим, а не красою, хоч вже задрівала, що Ясь тепер бачив у Зосі зразець жінки для себе і взагалі жінчини, уподобний йому в теперішнім стані і при тогочасних його засобах.

Була раз північ. Все полягло одпочивати в домі Серединських, одну Ганю не брав сон. Вона все сподівалась свого чоловіка, вона добре знала, куди він їздить і задля чого. Вже на селі стротвали другі півні, а її очі навіть не задрімали. Вона все сиділа на фотелі коло невеличкого ліжка, де спав її син, а думи, одна од другої сумніша, плелись в її голові. Вона встала, пішла до пекарні, оглянула все хазяйство... Там нянька й наймички спали так міцно, як вбиті. Ганю взяла задрість. Вернулась вона і знов сіла коло сина, придивляючись до його личка. Дитина була дуже схожа на батька; його губки вже склались, як у Яся, брови рівні темнішали, чорний волос збивавсь в густі кучері. Дитина сміялась крізь сон і так нагадала їй Яся давнього, того Яся, котрий з нею жив щасливо в Нестеринцях, неначе вона бачила його тоді, як він уперве прийшов до їх в гості, літніми вечорами сидів часом з нею в садку під грушами, а місяць лив тихе проміння на його делікатне, миле, якое по-дитячому молоде лице. Заснувались сумні думи в її голові; вона одвела очі од дитини, щоб не так дуже боліло серце...

Надворі аж лущав мороз. Опівночі схопилась завірюха. Княжий сад шумів та гув, наче під самими віконницями Ганиної спочивальні, наче бір. Близьке дерево коло вікон аж свистіло, пищало, а далеко було чути одно завивання вітру, одно густе гудіння, неначе якийсь велетень-звір рикав безперестану. Вітер свистів попід домом, заліплював в залі та гостинній вікна снігом, поросив крупами в шибки, крутивсья вихрами, то наближаючись до вікон, то замираючи десь на полі. Гані здавалось, що Ясь саме тепер вертається до господи, що він збивсь з дороги, що заметіль замела шляхи, а він блукає по степу, мерзне.

— Господи! поверни ж його додому живого й здорового!

І Ганя ставала на коліна перед образами, знімала руки до бога і молилась за чоловіка. А на близькому полі починала вити й скиглити тічка голодних вовків, їх дикі, страшні голоси зливались

в один акорд з гудінням ліса, з свистінням завірюхи, переплітались один з другим незвичайно чудними півтонами, од котрих настовбурчувалось би на голові волосся навіть в того, хто сидів в теплій хаті. Собаки, зачувши ворога, завили, аж заскиглили на подвір'ї під самими вікнами, кинулись в один закуток всі разом, неначе вели кого за поли... Ще гарячіша стала Ганина молитва, ще сумніше стало в тихих світлицях.

Затих звір на полі, не гавкали собаки. Ганя знов сіла коло свого сина. А сон знов одбіг далеко од її очей і ходив десь по хатах, де жили щасливіші люди. Світло горіло в світлицях, і прихожий, і в її спочивальні коло образів.

Ганя встала і перейшла світлиці по дорогому килимі. В дорогих дзеркалах промайнула її постать вся в чорному. Вона пройшла проз одно дзеркало і ненароком обернула очі на скло. Там вона побачила себе всю до самого долу і од великого жаху аж назад подалась.

«Чи це я, чи це тінь мерця, що блукає в цих багатих світлицях?» майнула думка в Галі, і вона затрусилась, неначе їй з'явилась мара.

Сміливіше підступила вона до великого дзеркала, в котре не дивилась вже давно од великого смутку. В широких золотих рамах стояла вона бліда аж біла, як стіна. На її лиці рум'янця не було й сліду, щоки позападали, ніс загострився, губи були бліді. На її тілі, сухім і тонкім, опадала фалдами чорна сукня, котра передніше колись була тісна на повнім стані.

Ганя пильніше придивилась допитливими очима на себе в дзеркалі і знов затрусилась усім недужим тілом. Вона не змогла довше дивитись на себе, почувши над собою подих смерті, і ледве дійшла до ближчого фотеля, сіла і затулила вид долонями. А під долонями все неначе уявки бачила вона те страшне, схудле лице, з запалими щоками, з блідими губами, її серце щеміло, душа боліла. Вона напевно знала, що вже ніколи не верне любові до себе, як не воскресне мерць, і вже й не думала нічого, їй здавалось, що вона впала в глибоку, прудку воду; вода її несе на бистрину, котить, а вона стратила вже всю силу, оддалась на загин.

Перещеміло її серце, пішла скорбота тихіше. З-під долонь вона неначе несподівано глянула на Нестеринський яр, де вона була така щаслива, без краю, без міри щаслива, ніби побачила бідну економську хату, обставлену бідною обставою. Перед нею ніби розстелився зелений яр, як от розстеляють квітні килими, а в яру ніби бачила вона колодязі з високими цямринами та журавлями, бачила кринички-жолобки, з осокою навкруги. На горі манячили клуня, ожереди, стіжки. Далеко під шпилем, оброслим густим гаєм, блищав ставочок... а там знов яри розстелились перед її думою, неначе розгорталась квітчаста скатерть перед очима. І її уява незвичайно ясно і виразно показувала їй кожне деревце, кожний кущ калини в тих ярах, ті лози над ставочком, де вона ходила щаслива з Ясем в парі, те листате латаття по воді, ті високі коноплі, що росли понад ставком, ту криничку, де вона колись пила воду, припавши лицем до води. Як живе, вона бачила своє лице в криниці, свіже, як калина; на голові перська хустка, — біла з червоними торочками; а Ясь ніби ходить, никає й шукає лопухового листу, щоб зачерпнути води.

Ганя встала; мрії наддали їй моці. Вона вернулась через розкішні світлиці, де блищали канделябри, лисніли дзеркала. Смутними очима обвела вона світлиці, неначе прокидаючись од сна. І стало їй те все багатство противне; воно нагнічувало їй душу, як давить земля мерцеві груди.

— Ох! оця пишнота, — то моє нещастя! ти запагубила і мене, і Яся, і мою любов, і моє живоття! Чи я ж просила в бога того багатства, чи я ж благала в тебе, боже, золота та срібла? А ти, доле, залила душу мого чоловіка багатством, панством, засліпила йому очі шляхетською пихою; одняла в мене і його кохання, і його самого. А я так небагацько жадала й бажала! Моя молитва була така помірна! Я тільки бажала жити без нужди, без сліз...

І стала їй гидкою та розкіш, що пишалась нею уся обстава. А вітер все гув жалібно, то піднімаючи гук, то стихаючи; а сніг ліпив у шибки, набивався кетяхами, блищав через скло, ніби дороге каміння. І Ганя знов згадала, що там, в Зосі, сміх, та жарти, та веселість; згадала Зосю,

горду, пащикувату, хитру, в'юнку, як гадина, і красиву, як гадюка, і свіжу, повну; згадала, що Ясь, може, тепер сидить поруч з нею і надаряє її тим щастям, яке колись вона пила. Печаль бурхнула їй в груди, здавила, зашпигала по всіх грудях; запекла полум'ям їй в голові.

— Ой, боже мій! Як я страждаю! як я мучусь! Як я перепечалилась! Або дай мені смерть, або прихили його серце знов до мене.

І не було в кого поради питати; і ні з ким було їй плакати. Батьки не приїжджали вже до неї, а до їх не пускав її чоловік.

Одчинила Ганя камоду. Вона шукала персня, котрим заручувалась з Ясем. Наділа вона його, опустила руки; перстень спав і покотився по підлозі. Ганя взяла свічку і почала шукати під столом, під стільцями. Персня нігде не було. Коло самої стіни десь знайшлася зашкалубина між дошками. Перстень закотивсь туди і зник. Ганя придивлялась, присвічувала, доставала ножем, — персня не було. Страх напав Ганю. Вона стояла і не знала, що робити. «Недурно пропав перстень, — була в неї думка, — не буде кінця моему горю!»

Засовуючи шухляду, вона побачила, що там, в шухляді, не було половини срібних ложок, ножів і ложечок до чаю. Бігцем побігла вона до пекарні і почала питати в наймички, збудивши її зі сну. Сонна наймичка одказала, що пан забрав те все срібло і повіз з собою в Тхорівку. Ганя й руки опустила.

«Так он куди переходить наше добро! Тим-то він тепер не дає мені до схованки грошей!» думала Галя, і в душі її не було вагання, що це її чоловік купив Зосі й килими, й мебіль, справляє одягу...

— Гуди ж тепер, лютий вітре! — закипіло в неї на серці, — замети метелицею йому шляхи і самий його слід! Реви, завірюхо, засип його снігом, засип заметами і ту погану оселю, де він бенкетує, де він тепер кохається з іншою!

Коли це надворі загуркотіло. Ганя вхопила свічку і полетіла назустріч Ясеві.

Засипаний метелицею, весь у снігу, в ведмежій кожусі, ввалився Ясь у хату. Ганя бігла до його, як тінь, з широкими виряченими очима, її довга сукня одвіталась назад й метлялась на повітрі.

— Куди ти летиш, навіжена! — крикнув Ясь.

— Тебе стрічати. Усю нічку не спала, тебе виглядала.

— А тобі навіщо я здався? Чи в мене слуг немає, щоб мене дожидали та з світлом стрічали?

— Я була тобі вірна, як слуга...

— Як слуга!.. може, як наглядач-сторож? Ти назираєш за мною, слідкуєш повсякчас? Мені не можна ступити з дому без тебе? — репетував Ясь. — Слуги і вартового мені не потрібно! Мені треба панії... справдішньої панії-господині. Чи втямила це? Ти тільки кмітиш за мною.

Ясь роздягся і почвалав, хитаючись, до далеких кімнат. Ганя слідком за ним несла світло. — Коли б пак ти не спізнався з такими панями, як ота налазлива причепа, пані Лемішковська... — почала була Ганя, та Ясь не дав їй договорити.

— Ти смієш мені про неї говорити? — гукнув він зопалу, — ти, що не вмієш гаразд і по світлиці пройти?

— Я ходю, як усі люди ходять, — обізвалась вона і поставила свічку на стіл.

— Ступає, як та ступа, гупає, аж підлога двигить!.. ти недоладне гупало, — докоряв їй чоловік. — Слова не вміє, мурло, по-польській до ладу промовити! От тільки з бабами теревені розпускати, — ото твоя втіха! Сид, сором!

— Чого ж ти кричиш? — промовила Ганя, — збудив дитину, побудиш слуг. Вони напрацювались та натомились за цілий день....

— Слуг? А матері ж їх ковбана! — закричав Ясь і знестямки залавав, як справжній мугир, вже по-українській. — То мені слуг поважати? То ти мені наймитами рота затуляєш? Де вони, ті твої

найуподобніші для тебе приятелі, те твоє товариство, варте тебе самої?

Ясь полетів до пекарні і наробив галасу. В голові в його шуміло. Слуги позскакували з постелів, спросоння протирали очі, поперелякувані несподіванкою. Дитина плакала, Ганя й собі... Ясь, червоний, як жар, погнав навіщось слуг до світлиць.

— Я вам покажу спати, коли пан ще не спить!.. Світить мені зараз усі канделябри, захожуйтесь варить вечерю! Зараз будуть гості!

Швидко канделябри були позасвічувані. Світлиці залисніли сріблом, бронзою; слуги завештались по світлицях сонні, гаразд не прочувавшись, з дурними очима, які бувають у переляканих овечок. Швидко засвітилось у всіх вікнах дому Серединських, запалало полум'я в пекарні. Горпина розставляла столи. Піднявся в домі галас, стукіт, і тихіше стало чуть в покоях гудіння вітру, наче притихла метелиця, приглушена стукуванням ножів на пекарні. Ясь никав та бігав од кутка до кутка по просторній гостинній, заклавши руки за спину і дивлячись на стелю, його горде лице аж палало, очі горіли злістю. На грудях його аж гойдавсь важкий золотий ланцюжок.

— От тепер би мені женитись! — промовляв він сам до себе. — Взяв би собі дуже багатеньку жінку, може, й дідичку. А то женився трохи не хлопцем, взяв трохи не українську мужичку. Ох! дурна, дурна моя голова тоді була! І де той розум часом дівається у людини? Ще й кохав її, цілував її чорні руки, цілував руки її батьків. Ох, Зосю, Зосю! Чи не для тебе ж тут місце, в цих багатих світлицях? чи не твоїм білим ніжкам пурхати б та дріботіти по цьому паркеті? чи не твоїй красі виглядатись у ці велика дзеркала? Ти, здається, і родилась для розкоші, й охрестилась для панства.

Серединський наблизився до одного дзеркала, насупився, придивляючись на себе, пишно повертав голову і закручував блискучого чорного вуса.

— А я хіба не родився для панства? Пан Хоцінський казав правду. Я з панів, з шляхтичів. Мій спанілий вид, моє обличчя доказує мою широко панську вроду. В цих багатих покоях — моє правне місце.

Загуркотіло надворі. Серединський кинувся в прихожу роздягати Зосю, Теодозю, Люцину, Рузю. З ними приїхали і лисі кавалери.

Вся вони, жартуючи, заговорювали ще передніше, сидючи за столом на Тхорівській економії, щоб Серединський забрав їх до себе на смачну вечерю. Ясь так і зробив: запрохав їх усіх до себе, а сам полетів попереду, щоб налагодити для їх вечерю. Тепер в світлиці Серединського ввалила весела компанія, реготалась, бігала по покоях, чепурилась перед дзеркалами, ніби в себе дома. Серединський зараз пристав до Зосі, щоб вона всім давала лад. Тимчасом на столи подавали закуски, а потім подали й вечерю. Вся голодна череда розмістилась кругом стола, а Зося сиділа на першій місці коло Яся. Полилось вино в чарки, в стакани. «Шампанського!» кричав Ясь до лакея, і лакей бігав з пляшками, наливав. Вино проливалось на скатерть. Гості стукались та цокались чарками, гомоніли. Уся ця гуляща наволоч саме розгулялась без упину. Дами вже розчервонілись, стали надто вже ввічливі, вважливі до панів. Лисі кавалери вже клали голови трохи не на плечі паннам. Зося вже аж надто близько присунулась до Серединського. Шоки в неї розгорілись, голова одкидалась назад; в лиці світилась вакхічна налазливність та сміливість, так що аж слуги переморгувались і сміялись.

— Де ж це пак ваша панія? — питали гості.

— Вечерю готує, десь пореється, — одказував Ясь, сміючись. Ганя і справді мусила дати загад про закуски, але сили в неї більше не стало. Вона мусила лягти на постіль. Кров пішла в неї ротом. А з світлиці долітав до неї веселий сміх. Вона чула голос Зосі, голос чоловіка, чула стукування чарок, ножів, гуркання дверей.

— Господи! візьми мене до себе! Вся душа моя болить, — стиха промовляла Ганя нишком до

себе.

Гості роз'їхались вже, як дніло надворі, а Ганя потім цілих шість неділь не вставала з постелі. До неї приходив доктор, лічив її; навіть навідувалась Зося з сестрами, охала, споболоувала їй, та не пожалував її ні разу Ясь, навіть не спитав про її здоров'я. І побачила Ганя, що він був би дуже радий її смерті.

Перечули й батьки в Нестеринцях, не втерпіли, таки приїхали одвідати Ганю. Мати як побачила свою дочку, так і зняла руки до бога, а отець Хведор вже перестав і жартувати.

— Як бог дасть, що моя дочка одужає, то я буду позиватись з вами, буду судити вас судом, буду просити розвести вас.

— За це вам подякую, — склонився Ясь тестеві, по-кавалерській цокнувши закаблук об закаблук. — Нам і сходитись не варт було, а розвестись, надісь, і бог велів.

Поїхала мати додому, оплакавши гіркими слізьми свою дитину; поїхав отець Хведор дуже смутний.

— Як умре Ганя, то я йому ребра потрощу києм! — промовив отець Хведор дорогою до жінки.

А тим часом, як Зося гуляла з своєю компанією, Яким Лемішковський не знав, що робити, що чинити, і просив поради у отця Микити, з котрим щиро зійшовся, як сходяться люди одного роду і однієї вдачі.

— Отче Микито! порадьте мене, як рідний батько, що мені робити з жінкою, з тими дармоїдами, що понаїжджали до мене! Чи поймете віри, що спожили усе борошно, поїли вже усі кури, гуси, індики, качки, поросята. Така проклята завелась з'їжа, що швидко поїсть воли, обгризе мені вуха. В мене сім'я, в мене діти. Треба їх харчувати, зодягати, час би вже їх і до розуму доводити.

— Гай, гай! пожалься боже! вчений ти, та не дрюкований. Піди та скажи тим носатим, та кирпатим, та пикатим паннам, щоб вони йшли з твого дому під три чорти або й далі.

— Як же його таки таке сказати?

— Отак-таки й скажи! Прийди та й скажи, а коли не послухають, прожени їх з дому, а Зося візьми в руки добре та гаразд, то вона і не брикатиметься, і не справлятиме балів, не тягатиметься з Серединським. З тебе, бачу, чоловік, як з клоччя батіг! Плохута-чоловік, та й годі! ти плохенький, мов курча.

— Може, й скажу. Піду спробую.

— Та випий же для сміливості чарочку.

Яким випив чарочку добру, та ще й не одну. Баба Параска заправляла горілку міцним калганом.

Прийшов Яким увечері додому і застав вже всю Зосину компанію за столом. Лисі паничі щось брехали; всі реготались. В Якіма в голові шуміло, він увійшов у хату в шапці. Гості вже знали про його штуки, не дивувались тому, ще й знущались. Зося вже махнула на його руками, не піднімала на глум та смішки.

— Von soig! — промовив Яким, здіймаючи шапку і кланяючись до компанії.

Всі зареготались на ці слова.

— А ви знаєте, що мені казав отець Микита?

— А що вам казав отець Микита? — питали панни. — Мабуть, якусь нісенітницю?

— Еге-ге! де вам нісенітницю! Та він казав, він казав... Ова! я й казав отцю Микиті: ну, як же його таки так сказати, та ще дамам?..

— А нуте лишень, потанцюйте нам! — жартувала з ним Люцина. — А як баба Параска там десь танцювала?

— А Баба Парасковея! Як була я молодиця, цілували мене в лиця! диб, диб на село!

І Яким передражнював бабу так химерно, що всі зареготались.

— А нехай татко потанцює циганської халяндри! — просили Якіма його діти, — татко так смішно танцює халяндри.

І пришелепуватий татко, вже напідпитку, тупцяв по хаті, приспівуючи: «пошандра, помандра! по волоській-джя!» А діти кепкували з навісного, але безщасного татка за приводом своєї матері й тіточок.

— Та що, танцюй та танцюй! Це не штука потанцювати... але... Чи ви пак знаєте, що мені казав отець Микита! Еге! не скажу! нехай кортить. Але як його в іродового батька таки так сказати таким бариням? Мадмуазель Теодозя! — обернувся він до Теодозі. — І ви так само, та chere Люципір!.. Ви думаєте, що я забув по-французькій! Навіщо ви дурно марнуєте поживок... дурно хліб збавляєте в мене? Я на вас не настачу хліба. Скільки ви спожили його в мене?

Піднявся регіт. Зося вже трохи догадувалась, що таке цікаве йому казав отець Микита, і крикнула на його. Лемішковський потяг дибки і припав ниць до постелі.

Так він збирався цілу зиму попроганяти збірню та дармоїдів з свого дому, і все в його чомусь нестало сміливості.

Настала весна, рання, тепла, красна, як молода дівчина під вінцем у церкві. Знов зацвіла земля, прибралась у зелений лист. Ганя сиділа зранку коло одчиненого вікна, бліда, як смерть, з круглими, великими очима. Щоки її позападали ще глибше, ніс загострився. Колись повні руки тепер стали ніби кістками. Смутними та журливими потомленими очима дивилась вона на красу світа. А перед її очима все цвіло, все світилось, ніби все співало та сміялось. З пригорка, де стояла управительська квартира, було видко сливе половину села. Ставки блищали проти сонця, проміння грало на воді. Сади цвіли рясно, неначе обліті молоком, обсипані пухом. Все село з білими вишнями, черешнями, з білими хатами здавалось заснованим найбільшим мушлином та тюллю, потрушеним зверху сріблом. Кругом білого села слались зелені поля та луки, зеленів княжий сад. Все на світі подихувало ніби осміхом дитячим, чимсь паняньським, чимсь дуже невинним, та ще під чистим блакитним небом, під золотом сонячного проміння, між білим цвітом садків. Надворі було дуже тихо. В садку цвіли ранні квітки.

«Весно моя, красо моя! — думала Ганя, — для всього на світі несеш ти живоття, щастя, тільки мені не даєш ти жадної радості. Мабуть, ти така гарна тим, що остання для мене... Мабуть, у бога ще знайшлася ласка для мене, коли він посилає мені смерть на такій гарній весні. Звелю я своїй матінці поховати мене в нашому черешневому садку, де я вперше розмовляла з ним про наше кохання, щоб на мою могилу осипався черешневий цвіт, бо я була ні в чому неповинна, бо я була серцем проста, бо я була чесна, хоч і небагатого роду».

А смерть все-таки була смертю, як не розважала себе Ганя тим, що над її могилою будуть співати пташки, шумітиме лист, що їй буде легко лежати в зеленім садочку, близенько од своєї матінки. Ганя без надії схилила голову на руки.

На далекому сінокосі, попід зеленим лугом Ганя запримітила кілька верхових їздців. То скакали чотири дами, розвіваючи свої довгі чорні сукні на повітрі. За ними скакало кілька кавалерів.

От вигулькнула з натовпу на забісованому коні одна дама і полетіла, як прудкий вихор, попереду. За нею погнався один кавалер і пристав до неї. Вони їхали поруч, знать, розмовляли, оддалік од інших... Вони були такі щасливі! Коні під ними так весело гралі! Ганя впізнала Яся з Зосею.

«Знать, десь так грає на степах моя неласкава до мене доля, десь далеко в пушах так гуляє мое щастя, — думала Ганя...»

Конюх підступив до вікна і, знявши шапку, промовив до Гані: «чи знаєте, моя пані, що ті двос баских коней, що он там басують на сіножаті, наш пан вже подарував Лемішковській та отій

носатій панні? бо вони все натякали панові, все настирались... то й мусив...»

Ганя тільки махнула рукою. Байдуже, мов, мені!.. «Чом не іде до мене мій батенько? Чом не копають мені ями, не засипають вже мене землею, щоб я не мучилась на цім світі? Знать, десь і бог на небі забув про мене... Я їм усім вже остогидла...»

А бог таки не забув про неї. В ворота в'їжджав о. Хведор з своєю жінкою. Вони ждали тільки теплої години, щоб узяти свою дочку додому. Побачила їх Ганя і затрусилась вся. Душа її вже почувала, що їй більше не вертатись до Яся, до своєї господи, їй здалось, що батько-мати повезуть вже її просто до ями.

— Вбирайся, дочко! — говорив до Гані батько. — Тікаймо з цього дому. Тут побила тебе лиха година, тут саме повітря не сприяє тобі, бо напоєно отрутою для твоїх недужих грудей.

Ганя з наймичками позав'язувала в завініння свою одягу, одягу свого сина. Наймички плакали, вкладаючи в скриньки сукні, сорочки, хустки. За півгодини все було готове. Коні стояли в дворі не розпрягані.

— Тікаймо з цього дому, поки не вернувся отой поганий люд, ота збірня, — говорив батько. — Князь вже гострить зуби на його і держить його тим, що ти недужа лежиш. — Як вернеться пан, то скажіть, що пані з собою вивезла з його дому й його долю, — казав о. Хведор до слуг. — Глядіть же, так і скажіть!

Слуги вивели Ганю в двір і висадили на повозку. Всі слуги позбігались з усього двору, всі прощались з нею навіки. Молодиці голосили, неначе по мерцеві, бо всі знали, що випроважають її ніби на кладовище.

— Отрясаю прах цього дому од ніг своїх! — промовив батько, виходячи з дверей.

Поїхала Ганя з двору і сльози навіть не пустила з очей. Мати держала на руках унучка. Слуги випроважали Ганю за двір, ніби йшли за домовиною.

Тим часом, як Ганя виїжджала з свого дому, а Ясь з Лемішковською ганяв верхи по полі, — на Тхорівській економії трапилась подія зовсім інша. Отець Микита раз якось йшов уранці на похорон і здивався з Якимом недалеко од економії.

— Чи це ти, Лемішко, ходиш у драних чоботях? — питав його батюшка, тикаючи палицею в дірку на чоботі.

— Чи на мені ж одні чоботи тільки драні? А сіртучина хіба ціла?

І Лемішковський показав латки на обох ліктях.

— Все поїла проклята з'їжа. Швидко й мене з'їсть. А дітей шкода, їх мати й тепер десь ганяє по діброві та по луках на коні з своїм коханцем.

— Ой, Лемішка ж ти, правдива Лемішка! Робиш ти, працюєш та на кат зна кого! Вони тепер саме гуляють, а ти повикидай з хати надвір їх дрантя та шмаття та й двері запри. А приїдуть, понюхають, полижуть замок та й розлетяться, як те гайвороння.

— А зроблю я справді так!

— Авжеж зроби, а ввечері приходь на могорич та розкажеш, як Теодозя клювала дзьобом в замкнуті двері.

Лемішковський прийшов у хату і почав викидати надвір усі не дуже завальні пожитки Теодозі, Люцини і Рузі, поскладав під хатою всі скриньки, всі сукні, одяжину, а хату запер і сам дожидався, походяючи по хаті і виглядаючи в вікна, наче з твердині.

Незабаром влетіли в двір всі чотири дами на конях. Кавалерів не було коло їх. Купа скриньок, побганої й наскиданої жужмом одяжі під хатою, на призьбі, одразу кинулась їм в вічі.

— Що то таке? Чи хати мажуть, чи виносяться... чи, може, пожежа, чи що? — питали вони одна в другої.

Позсідали вони з коней і почали стукати в двері. Двері були замкнуті. Зося обіруч, торгала дверима, а далі постукала в вікно. Лемішковський одчинив квартиру і крикнув: «Adiu, мадмуазель»

Теодозю, і ви, Люцино, і ви, Рузю; adiu! Шукайте собі деінде другої догіднішої квартири, їдьте до Серединського;

там, кажуть, покої дуже просторі! і господар дуже гостелюбний».

— Що це таке? що де таке за комедія? — зарепетували дами і почали бігати кругом хати. — Чи пак не «зварйовал» він оце зусім? чи не з'їхав з глузду та й не збожеволів він зусім? — Якиме! одчиняй! — кричала Зося, — а то я звелю двері висадити!

— Спробуй! то я вам отутечки усім ребра потрошу, — сказав Яким з кватирки. — Одну Зося пушу, коли вона того схоче, а тим — світ на всі чотири вітри.

— Як ти не пустиш сестер, то й я тебе покину! — обізвалась Зося. — Я не переживу такого сорому, я, котру знає вся околиця, сам князь, — я... я...

— Старі штуки! Годі вже нам дуріти!.. Ти, коли хоч, йди в хату. Я тобі не забороняю.

Лемішковський одхилив двері, пустив Зося в хату, а другі zostалися на дворі.

— Що за варваризм! що за вандалізм! — репетувала Теодозя. — У нас, у Варшаві, за це йому б голову стяли. Так обійтись з дамами, викинути з дому серед дня, в очах цілого села, наймичок!

Теодозя піднімала голос все вище і верещала трохи не на все село. А тимчасом Зося лютувала в хаті, наче поранена тигриця, аж голос її лящав на всю оселю.

— Ти лайдак! — верещала вона, — ти п'янюга! Пропив усе наше добро, а тепер збезчестив, ославив мене. Ой моя нене!.. — і Зося сікалась до його і совалась, як оса.

— Зося! — одказував їй Яким спокійно, — де наше добро батьківське, де батьківський дім, сад, комори, млин? Чи не ти ж проциндрила все наше добро, прогайнувала все батьківське надбання, просвистіла всі наші гроші на свої убори, на бали?

Зося замовкла і тільки дивилась на його.

— Чи не ти ж тягала мене по світі з місця на місце? Чи не через тебе я пішов в світи? Через тебе я на службі не заслужив нічого, покинув місце. Чи не ти трохи не пустила мене по миру з торбами? Пустиш ти й дітей. Дивись на мене! І я, і діти носимо лати, а ти все гуляєш, а ти балюєш за чужі стидкі гроші. Ти сором мій, ти опоганила наше чесне ймення Лемішок...

— Ха-ха-ха! — зареготалась Зося, як відьма на Лисій горі. — Ха-ха-ха! Шановне ймення — Лемішок! твого батька-гайдамаки і тебе, достоту такого ж самого! Ха-ха-ха! Чесне ймення — Лемішок! Ха-ха-ха!

— Мій батько казав мені правду. Ти така, як про тебе думав мій батько: ти гульцяка, волоцюга, все залицяєшся, все кохаєшся з волоцюгами, гайнуєш добро, так що діти твої швидко піднімуть тебе на смішки. Посоромилась би сивої коси... Коси сивіють, а ти як була нерозміркована змолоду, такою і на старість зісталась; та все липнеш до людей нестачковитих, таких, як і ти сама.

— Ха-ха-ха! — реготалась Зося коло його самого носа. — Де ти нахапався такої моралі? Ха-ха-ха!

— Дивись на моє дрантя, на мої лати! Хто довів мене до їх? Дивись на мої чорні руки. Чи не такі ж руки і в мого батька були, що годували тебе, настачали грошей на твої сукні, на бали? А ти, ледащице, все гуляєш, а ти от десь була повіялась і тепер. Минув час, коли я тебе кохав, коли я за твої очі був ладен оддати душу свою. Я тепер ненавижу тебе! Хоч і геть з мого дому, то не буде жалко. Ти псуєш моїх дітей, збавляєш дурно добро, збила мене з пантелику!

— Бо ти й давно був нависний. Послухай мене! — почала Зося тихо, з осміхом, як говорять до малої дитини. — Що ж це тобі спало на думку схаменутись і опам'ятатись так пізно, — виганяти мене з дому, дійти до свого розуму, до пуття, як ти кажеш?

Лемішковський схопився полум'ям. Його очі заблищали страшно. Перед Зосяю неначе стояв старий Лемішка, вставши з домовини.

— Та ти смієш ще варнягати, базікати! Геть з мого дому! щоб і дух твій не пах! Вон зараз до

свого Серединського!

Зося побачила, що вже непереливки й не жарти, їй здалось, що вона почула голос страшного Лемішки. Важке почування заворушилось в серці. Вона затрусилась, як лист, і несамохіть попнула назад. Яким одчинив їй двері; вона, ледве жива, бліда, перелякана, вискочила з хати в двір.

Другі дами все чули під вікнами і почали хлипати і за себе, і за Зося. Їм здавалось, що Яким її вб'є! — так він страшно закричав, аж одляски йшли по покоях; так закричав, як звір, — тим страшно, що довго терпів.

Недовго думавши, Зося звеліла запрягти пару коней, звеліла поскладати скриньки й одягу на віз і везти, поки що, в місто, до знайомого жида, що держав заїзд, а сама з сестрами та з Теодозею посідали на верхові коні і покатали до Кам'яного з певною надією, що Серединський зараз зарятує їх і дасть їм догідний притулок у себе...

Серединський, вернувшись додому, не застав вже ні своєї жінки, ні сина. На оповідання прислуги він одказав: «поїхала — то й добре зробила!» Ясь ходив тепер по покоях веселіший, висвищував якусь веселу пісню. Він знав, що Гані вже не животіти довго на світі, що йому швидко розв'яжуться руки. І вже він міркував собі, де б йому тепер шукати кращої пари. Зося йому вже обридла трохи. Він блукав думкою по сусідніх дідицьких дворах, де були польські фамілії, і багаті, значенькі; він перебирав у думці паннів, та все не простих, та все багатіших... Коли це прибіг лакей просити його до князя... Тестеві слова прийшли йому на пам'ять... Невже й справді обговорено його перед князем?

Князь зустрів управителя дуже неласкаве і ледве промовив: «я хочу завести в себе деякі зміни; маю на думці змінити мою господарську систему. Вас мені більш не треба; передайте рахунки і всі речі новому управителеві».

Говорити й виправдуватись князь йому не дав; та й що було тут говорити?

Вернувшись до свого житла, він побачив, що все його добро, навіть їм скуплене, саме опечатувано. Йому залишили тільки що найпотрібніше.

Ясь сидів, неначе громом прибитий, на тому самому місці коло вікна, де ще недавнечко сиділа заниділа Ганя.

Коли це в воротях затупотіли коні, і чотири панії насунули верхами, мов чорна хмара, до його в гості. Не до гостей було тепер Серединському.

Слуги не вийшли взяти коні од амазонок, що вихрили та вихали шлейфами на повітря, зскакуючи з коней.

Заплакані дами, держачи в руках довгі шлейфи суконь, увійшли в світлицю. Ясь сидів коло вікна дуже смутний, непритомний. Зараз постерегли вони, що сталась якась новина, щось несподіване.

— Чого це ви такі смутні? — питали дами в Серединського.

— Жінка оце покинула мене сьогодні, виїхала до батька, — промовив Ясь, осміхаючись. — Тепер я вольний, як птиця!

— Тепер ти вольний! мій милий, мій коханий! — крикнула Зося і кинулась йому без сорому на шию, — от теперечки я твоя, навіки твоя! — говорила Зося. — Мій пришелепуватий Лемішковський запер оце двері перед самим нашим носом, і я його оце покинула. Цур йому, пек йому! І я тепер вольна! Я твоя, навіки твоя. Буду од цього часу жити тут з тобою в добрі і в щасті, а сестрам дамо десь на якийсь час он ті кімнатки скраю. І житимемо тут, як у раї, і зробимо з землі небо!

— Тут жити нам вже не можна, моя кохана! — одказав Ясь, обнявши її за стан. — Я оце тільки що втратив місце управителя. Завтра тут житиме другий управитель. Моє добро все до решти заграбовано, опечатуано. Мене обговорили, ославили, обписали перед князем. Я теперечки

зостався без нічого, без шматка хліба, хоч бери торбу та йди жебрати прохачем. Одна ти тепер зосталася для мене на цілім світі!

Зося витріщила очі і вирвалася з його рук. — Ондечки слуги дивляться! Дивись! — говорила вона, одводячи од себе його руки, як він знов хотів обняти її

— То що! нехай дивляться! Ти моя, і я скажу так і перед богом, і перед людьми. Ти мені тепер зосталася одна втіха, одне щастя! їдьмо до Одеси! Там я горюватиму, хліб зароблятиму, тебе зодягатиму, хоч би самому прийшлося і голодати.

— Чого ж я з тобою поїду, мій пане? — сказала Зося якимсь вже чудним голосом. — Я... я не звикла... я не зможу призвичаїтись до... я не стерплю нужди, не зможу перенести вбожества, злиденного життя...

— То скочмо вдвох у Чорне море, обнявшись! Я з тобою ладен хоч би й пропасти! — промовив Ясь, упавши перед Зосою навколішки.

— Ні! — одказала вона, одвернувши трохи од його вид. — Я не маю жадної охоти вмирати, та ще так безглуздо! Мені ж не шістнадцять років! Я не дівчинка дурненька! Мій час романтизму давно минув. Але, ради бога, мій пане, не роби театру! ходімо в дальші кімнати. Прислуга дивиться.

Всі пішли в далеку кімнату і попричиняли двері.

— Що ж нам тепер діяти, що почати? — заквилив Ясь, простягаючи руки до Зосі, але Зося вже не наближувалась до його, не дивилась на його. Закусивши губи і притуливши до рота білесеньку пучечку, вона думала свою думу.

— Так ти не поїдеш зо мною? — спитав Серединський теж якимсь чудним голосом, неначе не своїм.

— Я мужня жінка, — одказала Зося, — я мати сім'ї; покину свою дочку, своїх дітей: піде поголоска.

— Але ж ви передніше про те нічого не згадували! — крикнув Серединський.

— То було колись. А тепер я... я... опам'ятувалася трохи. Будь, пане, щасливий! Шукай другої любові, шукай щастя деінде! і забудь про мене.

Серединський стиснув кулаки і аж заскреготав зубами. Аж тут саме одчинились двері і в світлицю ввійшов отець Хведор, блідий й страшний, страшніший за самого Серединського.

Завізши жінку й Ганю в заїзд у Кам'яному, вернувся він до управительської квартири і приніс під рясою ясенowego, гнучкого та замашного заноза од ярма. Ввійшовши в ту кімнату, де була вся компанія, він миттю покрутив ключа в дверях і, витягти мережаного заноза, показав його Серединському, але, вглядівши, що дами зблідли, аж побіліли з переляку і попадали на канапу, він схаменувсь, а його рука ніби залякла вкупі з занозом. Серединський побачив, що непереливки, оступився до кутка, уткнув голову в куток і ніби скам'янів. О. Хведор постояв, посваривсь занозом і знов повернув ключа в дверях і вийшов з покоїв. Не швидко всі опам'ятались. Ясь лежав на канапі і стогнав; дами кинулись до його ніби рятувати.

— В нас у Варшаві про таке й зроду не чувати! — кричала Теодозя, — В тюрму його! В тюрму! О боже, боже!

— Оце так халепа! — крикнула Зося.

Серединському стало сором перед дамами, перед Зосою, йому здалось, що дами вже піднімають його на сміх.

Серединський спанув, неначе протверезивсь, схопився з канапи, одчинив двері, повипихав усіх чотирьох дам з хати і запер за ними двері...

Вийшли дами на подвір'я, аж коней їх, подарованих Ясем, вже нема! До слуг — ніхто на їх не дивиться, ніби й не чує їх питання. Один тільки хлопець озвався та й каже: «Утікайте собі швидчій, а то ще й вас позапечатують тут в покоях». Мусили вони самі, підобгавши довгі хвости

та вихаючи ними, йти до міста пішки та шукати, де їх віз в заїзді. Там старі панни найняли жидівські коні і поїхали шукати щастя по дворах лисих кавалерів, а Зося одна вернулась пішки, на своїх батьківських, до господи.

— Що це ти так швиденько з мандрівки? — питав її Лемішковський спокійно, без сміху, без жартів, але з кількою іронією.

Зося мовчала, роздягалась та озиралась на обидва боки. Вона вже боялась чоловіка, боялась, щоб він часом не дав їй штовхана в бік або попотиличника.

— Чи приймали та вітали добре вас у Серединського? — питав далі Яким з легким осміхом, — чи були й музики, й танці? А де ж оце подівались наші милі, наші кохані сестрички? де ж наша варшав'янка?

Зося мовчала і чепурилась коло дзеркала.

— А я думав, що ти оце даси драла кудись до Одеси або й далі, та й перехрестився.

Зося ледве вдержала сльози, кусала губи од злості, одначе мовчала.

— А я думав, що ти вже десь потонула з Серединським у Чорному морі або й опинилась десь за морем! А ти, бачу, вигулькнула з води! — сказав Лемішковський, — сказавши це навмання.

Зося не втерпіла й заридала.

— Ти звір, а не людина! — промовила вона. Зося впала на канапу і почала хлипати та голосити так здорово, почала так побиватись, що Якимові стало їй шкода.

— Цить уже, цить! Тобі й плакати, й шкодувати не варто. Сиди ж нишком та сивій тишком. Може, сива коса принесе тям у твою голову. А дітей мені не паскудь! Чуєш? Щоб тими паничами не тхнуло в моїй господі, аніже! Час дочку давати заміж. — Дочка твоя так тебе ненавидітиме, як і я ненавижу.

— Добре вивчила та напутала свою доньку! добрим хвалишся!

Швидко після того між жидами й по селах пішла чутка, що о. Хведор побив занозом Серединського так, що він не міг сісти на стільці.

Тимчасом отець Хведор наближався з недужою дочкою до Нестеринець.

— Звеліть погоничеві їхати через економський яр, — просила Ганя матір. — Нехай хоч перед смертю побачу те місце, де я була колись така щаслива.

З'їхали вони на економський яр. Ганя підвелася на повозці, окинула оком увесь зелений яр, сад, гай навкруги, економську хату і заголосила. Все стояло, все зеленіло, як і давно колись. Вона побачила ту доріжку в садку, звідкіля вона часто виглядала Яся, те віконечко, коло котрого вона колихала в колиці свою дитину, той став, де купалась, ту стежку по яру, кудою вона, з милим попліч, так часто ходила гуляти.

— Ой мамо, мамо! Нашо було нам виїжджати звідсіль! Я, певно, тут і досі була б щаслива, була б здорова!

— А хто ж його знав, що багатство матиме для його таку гублячу силу! — одказав батько. — Гроші, панство заворушили в йому шляхетську пиху і запагубили й його, й тебе... А при бідності той душок у йому дрмав, мов пришиблений, приборканий.

Приїхали вони додому. Надвір повибігали всі сестри, всі обнімали, цілували Ганю, знесли її на руках з великим плачем. З усього села сходились молодичі, котрі знали Ганю ще панною. Всі плакали, всі шкодували й жалкували за нею.

— А ми вам, Ганю, не радили виходити заміж за пана! — говорили молодичі. — Де вже пак! чужий рід, чужа сторона, — все не те, що своє!

Все на світі розвивалось, росло, розцвітало, а Ганя чахла, сохла, в'яла і все поглядала в вікно, чи не приїде Ясь до неї, чи не схаменеться, чи не верне їй любові, живоття. Їй здавалось, що вона б одужала, що до неї вернулося б згасаюче живоття, якби він приїхав до неї, пожалував її.

— Він один вернув би мені здоров'я, живоття! — говорила Ганя. — А як помру, то поховайте

мене в саду, під двома черешнями, де колись передніше так часто сиділа з ним. Я буду близько од вас; звідтіль видко економський яр. Ганя заливалася слізьми; і всі сестри плакали. Мати не одходила од неї і день, б ніч.

А милий не вертався, а слабість збільшувалась. Ганя не спала вночі, її очі були розплющені; огонь палив її голову, її тіло. І уявлялось їй, що вона бачить цілий ряд багатих світлиць з порозчиняними дверима, з блискучими паркетами, з здоровими дзеркалами до самої стелі, з канделябрами. В її очах стіни починали ворухитись, світлиці розступались; все хилиталось, все трусилось, стеля піднімалась все вище й десь зникла в небесному просторі, а зверху наметом розгорнулось синє небо, ясне, блискуче, залите сонячним промінням. По йому літали й шугали лісові птахи. Великі світлиці ширшали, довшали, перевертались на Нестеринські яри, тільки гори були вкриті не зеленою травою, а дорогими килимами, шпалерами, дзеркалами...

— Ох, мамо! поприймайте оті килими! І хто їх порозстеляв по горах! — белькотала Ганя серед ночі. — Не хочу я їх, не треба мені їх! І знов здавалось їй, що вона йде поруч із Ясем по яру, а гори, вкриті килимами і шпалерами, все-таки стають по обидва боки стінами. Од їх пахнуть вогнем, пече її тіло. Вона і Ясь — йдуть босоніж по зеленій траві, а під ногами сипляться з трави, як роса, золоті іскри, блискучі брильянти і печуть її в ноги, неначе огневі іскри. Озирається Ганя на яр, і їй здається, що вона вже бредє по яру, як по воді, в розтопленому золоті. Густе золото обливає її ноги, хлюпається, бризкає, блищить краплями проти сонця, заливає цілий яр, як ставова вода. Її ноги грузнуть, загрузають, ніби в густому багні; їй важко ступати. А золото все глибшає, підіймається вище, заливає її й Яся. Вона поглядає на Яся, а в його очі страшні, звірячі; лице його таке люте, червоне, що вона й боїться його, й хапається за його руки, щоб не потонути в тому чудному ставу.

— Господи, як важко брести! коли б до ставочка! — белькотала Ганя, дивлячись на стелю. — Ой пити, пити хочу! Ясю, голубчику, достань мені водиці!

І здавалось їй, що вона нахилилась над криницею, доставала гарячими губами води. Коли дивиться, а то не криниця, а дзеркало; в йому вона побачила своє страшне, замліле та бліде лице, свої широкі очі. Переляк однімає в неї пам'ять, забиває памороки. Все закрутилось перед її очима, забризкало іскрами, зірками, запашіло вогнем.

Не довго мучилась Ганя; швидко й вмерла, її поховали в садку, під черешнями. Сестри обсадили квітками її могилу, а білий цвіт черешні щороку обсилає зверху землю на могилі. Щороку на проводи збираються всі дочки отця Хведора, всі родичі і ставлять під черешнями панахиду за її душу.

Серединський взяв до себе сина свого і десь пустився по світу шукати талану, переходячи з економії на економію, як вічний міфічний жид. Малий син незабаром умер, а з ним умерла й остання пам'ятка Ганина в його. Нужда знов вернулася до його, протверезила його, прояснила його гордовиту душу.

«І що зо мною діялось? і що зо мною було? — думав він часом, сидячи сам в бідній економії. — І що то за хурдига піднялася в моїй душі, потрощила моє щастя, взяла жінку мою й промайнула, тільки загула?.. А я знов zostався, як і був. Тільки та хурдига покинула страшні сліди в моїй душі, поламала, потрощила й мене, й покійну Ганю».

І згадав він, сидячи сиротою ввечері, свою покійну Ганю, її добру, просту душу, її ласкавість, хазяйновитість; згадав, як вона сама поралась, працювала, добре держала дім; згадав її вірну любов, її муки, — і з'явилась, як на долоні, його провинна.

«Може, то була її доля, що я пішов так одразу угору! А хіба ж вона не дала мені щастя! А Зося, Зося! а мої гордоші! вони, вони мене запагубили!.. а Ганю з світа згубили».

І не раз, і не два плакав він за Ганею. Та не вертається вдруге, що раз потонуло в безодні... Лемішковський помирився з Зосяю, котра і потім не переставала тягатись з кавалерами до

сивої коси, тільки вже потай од чоловіка. Вона не бришкала, вже боялась його, бо знала, що тиха вода часом великі греблі рве. А Лемішковський тягався од села до села, тинявся од пана до пана по економіях з сім'єю, не дав ради дітям, не довів їх до пуття, не дав їм доброго вчіння і винував Зося, що прогайнувала його батьківщину, занастила й його, й дітей... І не раз, їдучи коло батьківського ґрунту, він дивився на батьківську оселю, хату, на старий садок, на все добро, де вже панували чужі люди, де поужали ноги чужих дітей, — не унуків і правнуків старого Лемішки.